

LEIDRAAD

voor juridische auteurs

Voetnoten, bronvermeldingen,
literatuurlijsten en afkortingen
in Nederlandstalige publicaties

Negende druk

Wolters Kluwer

Deventer 2019

TER INLEIDING

Bij de negende druk, 2019

Voor u ligt de negende, herziene druk van de *Leidraad*. De redactie heeft ook deze keer, mede daartoe opgeroepen door een aantal actieve lezers, enkele wijzigingen doorgevoerd. Wij menen dat deze veranderingen wederom ten goede komen aan de bruikbaarheid van de *Leidraad*.

Een belangrijke verandering betreft het systeem van verwijzen naar bronnen. Waar wij in de vorige drukken al een voorkeur uitspraken voor één van de verwijssystemen (te weten, het verkort verwijzen naar literatuur in voetnoten), is deze voorkeur nog duidelijker tot uitdrukking gebracht door alle alternatieve verwijssystemen onder te brengen in een bijlage achterin deze *Leidraad*.

Verder houdt deze editie van de *Leidraad* nog meer rekening met de dominante rol van het internet bij het zoeken en verwijzen naar bronnen. Publicaties worden immers nog maar zelden niet online geplaatst. En wat vandaag nog niet online te vinden is, is dat morgen zeer waarschijnlijk wel. Daarom heeft de redactie gemeend dat de toevoeging '(online)' aan volledige verwijzingen nog maar bij uitzondering nodig is. De paragraaf over het verwijzen naar online bronnen is bovendien vereenvoudigd en vernummerd.

Tot slot zijn er enkele eerder cosmetische, maar daarom niet minder belangrijke, wijzigingen doorgevoerd waarvan wij er hier een paar noemen. Bij Kamerstukken en Handelingen wordt het ondernummer weer voorafgegaan door 'nr.'; *algemene maatregel van bestuur* wordt voortaan afgekort als *amvb*, dus zonder hoofdletters. Hiermee wordt aansluiting gezocht bij de per 1 januari 2018 vernieuwde Aanwijzingen voor de regelgeving. De woorden *gerechtshof*, *rechtbank*, *kantonrechter*, *provincie*, *gemeente* e.d. worden, ook wanneer zij worden gevolgd door een geografische

aanduiding, niet langer met een hoofdletter geschreven. En in verwijzingen naar interviews is de naam van de geïnterviewde voorop gezet, omdat de verwijzing doorgaans diens woorden betreft.

De eerste *Leidraad* uit 1997 werd nog samengesteld door een 21-koppige commissie, maar de daaropvolgende drukken zijn steeds het werk geweest van een kleine redactiecommissie. Sinds de vorige druk heeft de samenstelling van deze commissie een aantal wijzigingen ondergaan. Allereerst hebben wij bij de voorbereidingen van deze negende editie de bezielende aanwezigheid moeten missen van initiator Gerard Schuijt. Na ruim twintig jaar en acht edities van de *Leidraad* heeft hij in 2016 de redactiecommissie verlaten. Met de achtste druk had hij, zoals hij het zelf verwoordde, “de houdbaarheid van zijn pensioenleeftijd meer dan ruimschoots overschreden”. Ook aan de werkzaamheden voor de *Leidraad* van Matthieu van Sint Truiden is een einde gekomen. Het heeft de redactiecommissie verheugd dat tot haar gelederen is toegetreden Tim Borman, werkzaam bij het Ministerie van Justitie en Veiligheid (Directie Wetgeving en Juridische Zaken), jarenlang betrokken bij de Aanwijzingen voor de regelgeving en lid van de redactieraad van Tekst & Commentaar. Vanuit Wolters Kluwer was nu ook Chiel Bartels betrokken bij de totstandkoming van deze editie. Harry Konijnenbelt vormde als altijd de onmisbare liaison tussen redactiecommissie en uitgever.

De redactiecommissie staat zoals gebruikelijk weer graag open voor al uw opmerkingen en suggesties.

De redactiecommissie:

Anne de Hingh, *voorzitter*
Harry Konijnenbelt, *secretaris*
Chiel Bartels, *adjunct-secretaris*
Tim Borman
Kees Waaldijk
Leo van der Wees

Bij de eerste druk, 1997

Het schrijven van een boek, een artikel of een scriptie over een juridisch onderwerp is op zichzelf al moeilijk genoeg. Extra lastig is dat men geconfronteerd wordt met praktische vragen als: hoe vermeld ik rechtspraak, Kamerstukken, boeken en tijdschriftartikelen, hoe kort ik af? Bij

gebrek aan uniforme gedragsregels moet iedere beginnende juridische auteur telkens opnieuw het wiel uitvinden. Dat kost onnodig veel tijd en energie.

Heeft de auteur eenmaal *zijn* vorm gevonden, dan zendt hij het manuscript op papier, op diskette of per e-mail naar de uitgever of de redacteur van bundel of tijdschrift. Die kan dan weer opnieuw beginnen, want ook hij wil enige eenvormigheid en moet alles weer aanpassen aan de regels die *hij* hanteert. Wie ooit redacteur is geweest van een bundel opstellen of van een juridisch tijdschrift, weet waar wij het over hebben.

Dit boekje wil de leidraad vormen waaraan naar onze mening grote behoefte is.¹ Auteurs en redacteurs van juridische literatuur bieden wij handzame richtlijnen voor de meest voorkomende praktische vragen rond voetnoten en verwijzingen, literatuurvermeldingen, afkortingen en dergelijke. Uiteraard moesten wij keuzes maken. Wij lieten ons daarbij niet door principes, maar door de praktijk leiden. Waar reeds richtlijnen bestaan, zoals voor het vermelden van overheidsstukken, hebben wij ons daarbij zoveel mogelijk aangesloten.

Wij hebben de opzet eenvoudig gehouden en ons beperkt tot de meest voorkomende problemen. In een eerste hoofdstuk zetten wij het hoe en waarom van de wetenschappelijke verantwoording in voetnoten, bronvermelding en bibliografie uiteen. Daarop volgen korte hoofdstukjes over literatuur, regelgeving en jurisprudentie. Hoewel in de 'juridische' volgorde wetgeving en jurisprudentie vooropstaan, beginnen wij met de literatuur, omdat dat beter aansluit op het eerste hoofdstuk. Aan het eind geven wij enkele richtlijnen voor afkortingen en hebben wij een lijst gemaakt van veel voorkomende afkortingen.

Tot voorbeeld hebben wij *The Bluebook. A Uniform System of Citation* genomen, maar anders dan die Amerikaanse handleiding hebben wij ons, zoals gezegd, beperkt tot de meest voorkomende praktische problemen.² Deze *Leidraad* is daardoor overzichtelijker en handzamer geworden,

-
1. Kottenhagen-Edzes, Van Koppen & Kottenhagen 1988 geeft ook aanwijzingen voor bronvermelding en titelbeschrijvingen, maar is in zijn opzet ruimer omdat het ook onderwerpkeuze en onderzoeksmethoden behandelt. Wij hebben uiteraard de in dat boekje aanbevolen richtlijnen in onze overwegingen betrokken.
 2. *Bluebook* 1991, inmiddels: 2015; zie ook *University of Chicago Manual* 1989, inmiddels: *Maroonbook* 2018.

en geschikter om als het Nederlandse 'blauwboek' te worden gehanteerd. Benadrukt moet worden dat deze *Leidraad* bedoeld is voor Nederlands-talige teksten, die in Nederland worden gepubliceerd. Voor publicaties in andere talen en/of in andere landen gelden veelal afwijkende gebruiken en richtlijnen.

Wat betreft de doelgroep denken wij vooral aan redacties van boeken en tijdschriften en aan de juridische auteurs zelf. Ook denken wij nadrukkelijk aan het wetenschappelijk onderwijs. Wij zouden het toejuichen als studenten reeds bij het schrijven van het eerste werkstuk vertrouwd zouden worden gemaakt met de beginselen van wetenschappelijke verantwoording en de redactie daarvan. Bij het schrijven, begeleiden en beoordelen van scripties zou deze leidraad onmisbaar moeten zijn.

Voor de goede orde: de richtlijnen worden door ons gepropageerd. Zij zijn geen wet. Volgt men deze richtlijnen echter, dan is men in elk geval volledig én consequent. Dat zijn toch de eerste eisen die men aan een wetenschappelijke verantwoording mag stellen. Wij staan overigens open voor kritiek, suggesties en aanbevelingen, die wij graag in een eventuele volgende druk zullen verwerken.

De auteurs van dit boekje vonden elkaar doordat G.A.I. Schuijt in het *Nederlands Juristenblad* zijn nood had geklaagd over de vaak voorkomende onvolledigheid en inconsistentie van voetnoten en bronverwijzingen in de juridische literatuur in Nederland.³ Een twintigtal auteurs, redacteuren en uitgevers gaf gehoor aan zijn oproep een commissie te vormen. De commissie ging weldra aan het werk, met dit boekje als resultaat. Dat de commissie in meerderheid bestaat uit redacteuren van tijdschriften en uitgevers van juridische boeken en tijdschriften en dat het door diverse uitgevers gezamenlijk wordt uitgegeven, geeft het vertrouwen dat de in dit boekje gepresenteerde richtlijnen brede ingang zullen vinden.

Ten slotte: de *voorbeelden* die wij gebruiken zijn soms gefingeerd.

3. Schuijt, *NJB* 1995, p. 931-932.

De commissie:

G.A.I. Schuijt, *voorzitter*
J.O. van Klinken, *secretaris*
M.H. Bastiaans
H.M.J. Bogaard
A.F.M. Brenninkmeijer
G. van Bussel
K. Frielink
H.R.W. Gokkel
N. Hagemans
A.J.J. van der Heiden
H. Konijnenbelt

W. Konijnenbelt
B.J. Koops
J.P. Loof
G.J.H.M. Mom
P.F. van Oosten de Boer
K. Peters
P. van Seters
M.Ph. van Sint Truiden
J. Sperling
C. Waaldijk

Correspondentie:

H. Konijnenbelt, *secretaris*
Commissie Leidraad
p.a. Wolters Kluwer
Postbus 23
7400 GA Deventer
leidraad-nl@wolterskluwer.com

Zie inhoud van deze uitgave ook op:
www.wolterskluwer.nl/navigator

NAVIGATOR

INHOUDSOPGAVE

- 1 ***Bronvermeldingen, voetnoten en verwijssysteem***
 - 1.1 Waarom bronvermeldingen / 15
 - 1.2 Aanbevolen verwijssysteem / 17
 - 1.3 De vorm van voetnoten / 20
 - 1.3.1 Algemeen / 20
 - 1.3.2 Doornummeren of niet doornummeren? / 22
 - 1.3.3 Plaats en weergave van nootnummers in de hoofdttekst / 23
 - 1.4 Methode voor verkorte literatuurverwijzingen in voetnoten / 24
 - 1.4.1 Verkort verwijzen naar (bijdragen in) boeken / 24
 - 1.4.2 Verkort verwijzen naar tijdschriftartikelen / 29
 - 1.5 Online bronnen / 30
 - 1.5.1 Inleiding / 30
 - 1.5.2 Structuur van verwijzingen naar Online bronnen / 31
 - 1.5.3 Overige aanwijzingen / 34
 - 1.5.4 Persistente identifiers / 35
 - 1.6 Interne verwijzingen / 36
 - 1.6.1 Tabellen en figuren / 36
 - 1.6.2 Hoofdstukken en paragrafen / 37
 - 1.6.3 Bijlagen / 37
 - 1.6.4 Artikelsgewijs commentaar / 38
- 2 ***De literatuurlijst***
 - 2.1 De lijst / 40
 - 2.2 Vermelding van bibliografische gegevens / 42
 - 2.2.1 Boeken / 44
 - 2.2.2 Oraties en dissertaties / 45
 - 2.2.3 Verzamelbundels / 45
 - 2.2.4 Feestbundels / 46
 - 2.2.5 Bijdragen in boeken / 46
 - 2.2.6 Preadviezen / 47

- 2.2.7 Artikelen in tijdschriften / 48
- 2.2.8 Boekbesprekingen / 50
- 2.2.9 Frequent geactualiseerde uitgaven / 52
- 2.2.10 Handboeken en bewerkingen / 53
- 2.2.11 Opnieuw uitgegeven klassiekers / 54
- 2.2.12 Vertaalde werken / 54
- 2.2.13 Verslagen van wetenschappelijke vergaderingen en interviews / 55
- 2.2.14 Berichten uit kranten en andere media / 56
- 2.2.15 Rapporten, scripties en niet uitgegeven teksten / 56
- 2.2.16 Bronnen in vreemde talen / 57

- 3 **Regelgeving en parlementaire stukken**
- 3.1 Inleiding / 59
- 3.2 Regelgeving / 60
- 3.3 Vermelding van artikelnummers / 63
- 3.3.1 Verwijzingen voluit / 63
- 3.3.2 Verkorte verwijzingen / 64
- 3.4 Parlementaire stukken / 64
- 3.4.1 Stukken van de Tweede Kamer der Staten-Generaal / 65
- 3.4.2 Stukken van de Eerste Kamer der Staten-Generaal / 67
- 3.4.3 Handelingen / 67
- 3.5 Ambtsberichten en andere beleidsdocumenten / 68
- 3.6 De Europese Unie / 69
- 3.6.1 Aanduidingen en afkortingen / 70
- 3.6.2 De rechtshandelingen van de Europese Unie / 71
- 3.6.3 Overige stukken van de Europese Unie / 74
- 3.7 Andere internationale organisaties / 75
- 3.8 Buitenlandse regelgeving / 76

- 4 **Jurisprudentie**
- 4.1 Verwijzen naar jurisprudentie / 78
- 4.2 European Case Law Identifier / 78
- 4.3 Verwijzingen naar Nederlandse rechtspraak / 80
- 4.4 Verwijzingen naar EU-rechtspraak / 83
- 4.5 Verwijzingen naar internationale en buitenlandse rechtspraak / 85
- 4.6 De jurisprudentielijst / 87

- 5 **Hoofdletters**

- 6 **Afkortingen**
- 6.1 Het gebruik van afkortingen / 92
- 6.2 Hoofdletters of kleine letters in afkortingen / 93
- 6.3 Gebruik van punten in afkortingen / 94

- 6.4 Mr of mr. – dr of dr.? / 95
- 6.5 Afkortingen van meervoudsvormen / 95
- 6.6 Lijst van veel voorkomende afkortingen en schrijfwijzen / 96
- 6.6.1 Algemene afkortingen / 96
- 6.6.2 Tijdschriften en andere publicatiebronnen / 105
- 6.6.3 Wetten, verdragen en andere regelingen / 116

Bijlage Enkele alternatieven

- A Alternatieve verwijssystemen / 125
- A.1 Volledige literatuurverwijzingen in voetnoten / 125
- A.2 Eindnoten / 126
- A.3 Verkorte literatuurverwijzingen in de hoofdtekst / 127
- A.4 Volledige literatuurverwijzingen in de hoofdtekst / 128
- A.5 Conclusie / 128
- B Alternatieve methoden voor verkort verwijzen / 128
- B.1 Alternatieve methode voor verkort verwijzen naar (bijdragen in) boeken: mét vermelding van verkorte boektitel / 128
- B.2 Alternatieve methode voor verkort verwijzen naar tijdschriftartikelen: zónder vermelding van tijdschrifttitel en publicatienummer / 132

Lijst van aangehaalde literatuur / 133

Trefwoordenregister / 136

Samenvatting Leidraad 2019 / inlegvel

1 Bronvermeldingen, voetnoten en verwijssysteem

1.1 **Waarom bronvermeldingen**

Juristen baseren zich op een veelheid aan (rechts-)bronnen. In hun publicaties vermelden ze die bronnen. Ze doen dat om de lezer te overtuigen. En om het auteurschap van anderen te respecteren en verantwoording af te leggen over eigen onderzoek. Daartoe verwijzen juridische auteurs naar regelgeving en parlementaire stukken, naar rechtspraak en literatuur, en ook wel naar niet-juridische bronnen. Door die bronvermeldingen (in voetnoten, literatuurlijst, enz.) ziet de lezer op welke (rechts)bronnen de auteur zich baseert. De lezer kan daardoor de juistheid nagaan van de beweringen van de auteur en vaststellen of het onderzoek adequaat is geweest.

Bronvermeldingen dienen ook de nieuwsgierige lezer die over het onderwerp meer wil weten en meer wil naslaan. Die lezer moet het zo gemakkelijk mogelijk worden gemaakt. Bronnen vermeldt men niet alleen voor ingewijden, maar ook voor mensen buiten het eigen vakgebied, voor beginnende onderzoekers en voor onderzoekers die over twintig jaar of nog later de bronnen willen natrekken. Wat thans een in vakkringen bekende publicatie is (Noyon/Langemeijer/Rommelink), is dat straks misschien niet meer. Bovendien wil de lezer aan het jaartal kunnen zien hoe oud de bron is of welke editie is geraadpleegd. De bronvermelding moet volledig zijn: wie, wat, waar, wanneer.

Ook dienen bronvermeldingen ertoe de auteur te behoeden voor de beschuldiging van plagiaat. Wetenschappelijk onderzoek staat immers nooit op zichzelf. Men bouwt voort op wat anderen reeds hebben gedaan en geschreven. Wie dat echter doet zonder te vermelden dat (en waar) anderen dat reeds eerder hebben geschreven, pronkt met andermans veren en handelt in strijd met de regels van wetenschappelijke integriteit. Auteursrechtelijk is citeren toegestaan mits met vermelding van de bron.

Citeren kan men letterlijk doen, of in eigen woorden ('geparafraseerd'). In beide gevallen moet men de geciteerde auteur en de vindplaats van de geciteerde tekst vermelden (inclusief pagina- of paragraafnummer). Bovendien worden letterlijke citaten tussen (enkele of dubbele) aanhalingstekens gezet. Voor een letterlijk citaat binnen een letterlijk citaat gebruikt men dubbele aanhalingstekens wanneer men standaard enkele gebruikt, of andersom. Citeren uit secundaire bronnen (uit de tweede hand) is alleen toegestaan indien de oorspronkelijke tekst niet beschikbaar is. Dan vermeldt men zowel de secundaire bron als de oorspronkelijke bron.

De KNAW definieert plagiaat als 'hergebruik van andermans materiaal zonder adequate bronvermelding'. Zij verstaat onder 'hergebruik' het 'letterlijk, geparafraseerd, vertaald of samengevat opnieuw gebruiken van (delen van) reeds eerder gepubliceerd materiaal', waarbij dat 'materiaal' kan bestaan uit tekst, ideeën of onderzoeksresultaten.¹ *De Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit* uit 2018 zegt het zo: 'Doe bij het overnemen van ideeën, procedures, resultaten en tekst recht aan het betrokken wetenschappelijk werk van anderen en verwijst zorgvuldig naar de bron.'²

Het is daarom noodzakelijk in een wetenschappelijk werk van enige omvang:

- door middel van *voetnoten* te vermelden wat de bronnen zijn van wat wordt gesteld; en
- aan het eind van de tekst een *literatuurlijst* op te nemen (en eventueel ook een lijst van andere bronnen, zoals jurisprudentie, regelgeving, of parlementaire stukken).

Voetnoten kunnen ook nog twee andere doelen dienen:

- Men kan mededelingen doen die het betoog in de hoofdtekst zouden onderbreken, maar die de auteur 'voor de goede orde' toch niet onvermeld wil laten. Dat kan de vermelding van een afwijkende opvatting zijn, die men wel kent maar niet bespreekt. Of de mededeling waarom men een bepaald aspect buiten beschouwing heeft gelaten.
- Men kan tot gemak van de nieuwsgierige lezer extra informatie verschaffen. Zo vermeldt men van een rechterlijke uitspraak ten minste de naam van het gerecht, de datum en de European Case Law Identifier (ECLI). Extra informatie die vermeld kan worden is bijvoorbeeld waar de uitspraak met annotatie is gepubliceerd. Ook bij verwijzing naar literatuur of regelgeving kan men nadere gegevens vermelden.

1. *Correct citeren* 2014, p. 4.

2. *Nederlandse gedragscode wetenschappelijke integriteit* 2018/3.4.

Bronvermeldingen dienen dus de lezer. Zij verschaffen informatie. Uitgangspunt is het gemak van de lezer. Wees informatief en maak het niet te ingewikkeld. Vermijd aanduidingen zoals *a.w.* (aangehaald werk), *o.c.* (*opus citatus*), *t.a.p.* (ter aangehaalde plaatse), *l.c.* (*locus citatus*), *ibidem* (op dezelfde plaats), omdat die de lezer nodeloos aan het zoeken zetten.

1.2 Aanbevolen verwijzingsysteem

Om te kunnen verwijzen zal men een verwijzingsysteem moeten kiezen. Hier wordt het door de *Leidraad* aanbevolen systeem uiteengezet. In onderdeel A van de bijlage worden voor de volledigheid ook enkele andere, minder gebruikelijke systemen kort vermeld. Bij het kiezen van een verwijzingsysteem moet de auteur zich rekenschap geven van de aard van de tekst. Men moet daarbij niet alleen letten op de leesbaarheid van de hoofdtekst en de verwijzingen, maar ook op de hanteerbaarheid en toegankelijkheid van de publicatie als geheel. Een verwijzingsysteem moet ook consequent worden toegepast, dus niet de ene keer zus en de andere keer zo.

De *Leidraad* beveelt aan voetnoten te gebruiken. Die staan onderaan de pagina. Het gebruik van eindnoten of het opnemen van verwijzingen in de hoofdtekst wordt afgeraden.

De *Leidraad* beveelt voorts aan om in die voetnoten, voor zover het gaat om literatuurverwijzingen, te kiezen voor verkorte verwijzingen, met aan het eind van de publicatie (boek, scriptie, tijdschriftartikel) altijd een literatuurlijst. In die lijst worden de volledige bibliografische gegevens opgenomen. Hoe die volledige bibliografische vermeldingen eruit moeten zien, wordt besproken in hoofdstuk 2.

Een verkorte verwijzing naar een boek of bijdrage in een boek bestaat in beginsel uit de achternaam van de auteur en het jaartal van publicatie:

In de voetnoot:

1. Leijten 2008.
2. Lodder 2012.

In de literatuurlijst:

Leijten 2008

J. Leijten, *De glorie van het recht*, Amsterdam: Balans 2008.

Lodder 2012

A.R. Lodder, *Recht rond cyberwar, het internet van dingen en andere internet (on)gemakken. De tien geboden van het internet-recht* (oratie Amsterdam VU), Raleigh (VS): Lulu 2012.

Een verkorte verwijzing naar een tijdschriftartikel omvat in beginsel ook de tijdschrifttitel plus de vindplaats in de desbetreffende jaargang (zie 1.4.2).

In de voetnoot:

1. Dijkstra, *NJB* 2019/253.
2. Hugenholtz, *AMI* 2018, p. 243-244.

In de literatuurlijst:**Dijkstra, *NJB* 2019/253**

S. Dijkstra, 'De rechter in politieke vertegenwoordigende organen. Tijd voor de duidelijke nee-stem', *NJB* 2019/253, afl. 5, p. 327-333.

Hugenholtz, *AMI* 2018, p. 243-244

P.B. Hugenholtz, 'De naburige rechten hebben hun tijd gehad', *AMI* 2018, afl. 6, p. 243-244.

Vaak zal een literatuurverwijzing toegespitst worden op een bepaald genummerd onderdeel of op een bepaalde pagina:

In de voetnoot:

1. Van Opijnen 2014/2.1.
2. Leijten 2008, p. 18.
3. Lodder 2012, p. 24.

In de literatuurlijst:**Leijten 2008**

J. Leijten, *De glorie van het recht*, Amsterdam: Balans 2008.

Lodder 2012

A.R. Lodder, *Recht rond cyberwar, het internet van dingen en andere internet (on)gemakken. De tien geboden van het internet-recht* (oratie Amsterdam VU), Raleigh (VS): Lulu 2012.

Van Opijnen 2014

M. van Opijnen, *Op en in het web. Hoe de toegankelijkheid van rechterlijke uitspraken kan worden verbeterd* (diss. Amsterdam UvA), Den Haag: Boom juridisch 2014 .

Voor alle langere publicaties (meer dan vier pagina's) is dit systeem van verkort verwijzen in voetnoten, met een literatuurlijst aan het slot, aan te bevelen. Dit verwijzingsysteem verdient de voorkeur, omdat het ruimte uitspaart, omdat het zowel de lezer als de auteur tijd bespaart, en omdat de lijst de lezer een handzaam overzicht biedt van de literatuur. Zoals hierboven aangegeven wordt daarmee ook de wetenschappelijke basis van de juridische tekst duidelijk. Hanteert men dit verkorte verwijzingsysteem, dan kan men bovendien zonder aanduidingen zoals *a.w.*, *idem* en *zie noot x*. In plaats daarvan herhaalt men de verkorte verwijzing. Daardoor wordt ook de kans op vergissingen kleiner. Men hoeft bij meermalen vermelde literatuur niet steeds de volledige bibliografische gegevens te noemen en toch zet men de lezer niet onnodig aan het zoeken.

Gebruik in voetnoten dus geen verwijzingen naar eerdere voetnoten waarin verkort naar literatuur wordt verwezen, maar herhaal gewoonweg de verkorte verwijzing (ook als de noten direct op elkaar volgen).

Dus niet:

1. Lodder 2012, p. 26.
2. *Idem*.
45. *A.w.*, p. 30.
46. *Zie noot 1*.

Maar:

1. Lodder 2012, p. 26.
2. Lodder 2012, p. 26.
45. Lodder 2012, p. 30.
46. Lodder 2012, p. 26.

Verwijzingen naar jurisprudentie, regelgeving en parlementaire stukken moeten in dit systeem altijd volledig zijn. Daarom is het in beginsel niet nodig om aan het eind van de tekst een lijst van jurisprudentie, regelgeving of parlementaire stukken op te nemen.

1.3 De vorm van voetnoten

1.3.1 Algemeen

Elke noot begint met een hoofdletter en eindigt met een punt. Een noot kan uit meer dan één zin bestaan, zelfs uit meer dan één alinea, maar wordt zo kort mogelijk gehouden.

Als de naam van de auteur, het rapport, de regeling of de rechterlijke instantie reeds in het zinsverband van de hoofdtekst wordt genoemd, wordt die in de voetnoot herhaald.

In de hoofdtekst:

Volgens Demeyere zou gesteld kunnen worden dat zelfs als de moeder geen wetenschap had van de schadeveroorzakende activiteiten van haar dochter, zij toch aansprakelijk kan zijn wegens nalatigheid.¹

In de voetnoot:

1. Demeyere 2015, p. 392.

In de hoofdtekst:

De burgemeester verwijst hiervoor naar de uitspraak van de Afdeling bestuursrechtspraak van 16 maart 2016.²

In de voetnoot:

2. ABRvS 16 maart 2016, ECLI:NL:RVS:2016:683.

Meestal begint een voetnoot direct met de verwijzing. Er hoeft dan geen inleidend woord (zoals *Zie* of *Aldus*) te worden gebruikt. Dit betekent dat de bewering in de hoofdtekst ontleend is aan de genoemde bron.

In de hoofdtekst:

Volgens Zijlstra kan in de democratische rechtsstaat een drietal 'dimensies' worden onderscheiden die elk worden gekenmerkt door een of meer centrale beginselen.⁵

In de voetnoot:

5. Zijlstra 2012/3.2.

Niet:

5. Zie Zijlstra 2012/3.2.

Als de noot geen bronvermelding is voor een bewering in de hoofdtekst, gebruikt men als inleidende woorden: *Aldus ook*, *Zie ook*, *Vgl.* en *Anders:*.

'Aldus ook' gebruikt men als de bewering al gedragen wordt door argumenten in de hoofdtekst.

In de hoofdtekst:

In de democratische rechtsstaat kan een drietal 'dimensies' worden onderscheiden die elk worden gekenmerkt door een of meer centrale beginselen.⁵

In de voetnoot:

5. Aldus ook Zijlstra 2012/3.2.

'Zie ook' gebruikt men indien verwezen wordt naar een bron die de hoofdtekst niet onderbouwt, maar wel iets dergelijks over hetzelfde onderwerp zegt.

In de hoofdtekst:

Het gaat hier dus om een definitie van de (democratische) rechtsstaat.⁵

In de voetnoot:

5. Zie ook Zijlstra 2012/3.2.

'Vgl.' gebruikt men in hetzelfde geval als het voorgaande, maar nu zegt de bron iets dergelijks over een *ander* onderwerp.

In de hoofdtekst:

Een nader onderzoek naar de achterliggende idee van de (democratische) rechtsstaat zou een andere definitie kunnen opleveren.⁵

In de voetnoot:

5. Vgl. Zijlstra 2012/3.2.

'Anders:' gebruikt men als de bron iets zegt wat het tegenovergestelde is van wat de hoofdtekst zegt.

In de hoofdtekst:

Deze definitie van de rechtsstaat doet geen recht aan de achterliggende idee van de (democratische) rechtsstaat.⁵

In de voetnoot:

5. Anders: Zijlstra 2012/3.2.

Het gebruik van de afkorting 'cf.' kan verwarring wekken en wordt daarom afgeraden. Het kan immers duiden op 'confer' (= vergelijk), maar ook op 'conform' (= overeenkomstig).

Gebruik voor de pagina-aanduiding uitsluitend 'p.'; dus niet: 'pp.' of 'blz.'. Voor het gebruik van afkortingen zie verder hoofdstuk 6.

In een noot verwijst men *specifiek* naar het *exacte* onderdeel- of paginanummer, tenzij de verwijzing algemeen van aard is:

Specifiek:

1. Van Opijnen 2014/2.1; Botman 2015, p. 430.

Algemeen:

1. Andere literatuur over dit onderwerp: Van Opijnen 2014; Botman 2015.

Schrijf ook niet '2.1 e.v.' of 'p. 430 e.v.', maar vermeld exact de onderdeel- of paginanummers waarnaar wordt verwezen:

1. Van Opijnen 2014/2.1-2.4; Botman 2015, p. 430-433.

Zoals men bij verwijzingen naar regelgeving zo mogelijk het relevante artikel noemt, zo is bij jurisprudentie vermelding van het nummer van de relevante rechtsoverweging een goede manier om de verwijzing te preciseren. Zie verder hoofdstukken 3 en 4.

Omdat literatuuronderzoek steeds meer online plaatsvindt en literatuur online vaak geen paginering heeft, worden publicaties dikwijls onderverdeeld in korte, uniek genummerde onderdelen (paragrafen, aantekeningen, alinea's). Daarna kan doeltreffend worden verwezen.

Over de precieze vorm van verwijzingen naar literatuur, zie 1.4.

1.3.2 **Doornummers of niet doornummers?**

In een tijdschriftartikel of bijdrage aan een boek kan men de voetnoten het beste doornummers. In langere teksten, zoals boeken, kan men ook in elk hoofdstuk opnieuw met noot 1 beginnen.

1.3.3 **Plaats en weergave van nootnummers in de hoofdtekst**

Als een noot betrekking heeft op een alinea, op een of meer zinnen of op een bij- of hoofdzin, dan wordt het nootnummer geplaatst achter het laatste leesteken daarvan. Het nootnummer komt bij voorkeur aan het eind van een zin te staan, *na de punt*. Alleen als een noot uitsluitend betrekking heeft op een of enkele woorden, wordt het nootnummer onmiddellijk na het desbetreffende woord geplaatst, maar altijd na een eventuele interpunctie ter plekke.

Een voetnoot heeft hooguit betrekking op één alinea, tenzij in de noot wordt aangegeven dat een verwijzing op een groter deel van de hoofdtekst betrekking heeft. Een nootcijfer in de hoofdtekst wordt 'superieur' (hoger, 'superscript') gezet; er komt geen haakje achter.

Dus niet:

(...) om discussies over eventuele verwijtbaarheid bij de fabrikant te ecarteren 15). In het (...)

Maar:

(...) om discussies over eventuele verwijtbaarheid bij de fabrikant te ecarteren.¹⁵ In het (...)

Plaats in de hoofdtekst nergens meer dan één nootnummer tegelijk. In die ene noot kunt u zo nodig verwijzen naar verschillende bronnen.

Dus niet:

Hetzelfde wordt verdedigd door Leijten.^{14,15}

14. Leijten 2008, p. 31.

15. Anders: Van Maanen 2011, p. 19.

Maar:

Hetzelfde wordt verdedigd door Leijten.¹⁴

14. Leijten 2008, p. 31. Anders: Van Maanen 2011, p. 19.

Gebruik ook nooit hetzelfde nootnummer tweemaal, maar gebruik op de tweede plek een nieuw nootnummer en herhaal de verkorte verwijzing uit de eerdere noot.

Bij meer verwijzingen in één voetnoot, zoals in bovenstaande voorbeelden, zijn er geen vaste regels voor de volgorde ervan. In het algemeen moet men een logische volgorde nastreven waarbij de onderbouwing van de hoofdtekst eerder wordt vermeld dan bijkomende toevoegingen, belangrijke bronnen eerder dan minder belangrijke, en rechtspraak van hogere instanties eerder dan die van lagere.

1.4 **Methode voor verkorte literatuurverwijzingen in voetnoten**

De hierna volgende subparagrafen betreffen uitsluitend literatuurverwijzingen. Zie hoofdstukken 3 en 4 voor verwijzingen naar wetten, andere regelgeving, parlementaire stukken, en jurisprudentie.

Het gebruik van verkorte literatuurverwijzingen veronderstelt het gebruik van een literatuurlijst, zoals in 1.2 is uitgelegd: in de literatuurlijst kan de lezer alle bijzonderheden vinden die nodig zijn om de aangehaalde uitgave te duiden en op te zoeken. In 1.4.1 en 1.4.2 worden ter illustratie na de verkorte vormen ook de bijbehorende volledige vermeldingen in de literatuurlijst weergegeven.

De *Leidraad* beveelt de hieronder besproken methoden aan voor verwijzingen naar boeken, boekbijdragen en tijdschriftartikelen. In de bijlage van dit boek worden onder B alternatieven beschreven waaraan sommige uitgeverij en redacties de voorkeur geven.

1.4.1 **Verkort verwijzen naar (bijdragen in) boeken**

Bij het verkort verwijzen naar een boek of een bijdrage in een boek worden de achternaam van de auteur en het jaar van publicatie vermeld, meestal gevolgd door hetzij een schuine streep en onderdeelnummer(s), hetzij een komma en paginanummer(s). De lezer kan zich onmiddellijk een oordeel vormen over de bron en hoe recent deze publicatie is. Voor de volledige bibliografische gegevens kan hij aan het eind van de publicatie terecht in de literatuurlijst.

In de voetnoot:

1. Van Opijnen 2014/2.1; Moerel & Prins 2016, p. 11.

In de literatuurlijst:

Moerel & Prins 2016

E.M.L. Moerel & J.E.J. Prins, 'Privacy voor de homo digitalis', in: *Homo digitalis*.